

Μελέτες για τον Χέγκελ

Βασιλική Καραβάκου: *Δοκίμια στην εγελιανή φιλοσοφία της παιδείας*. Αθήνα: Gutenberg 2009, 301 σ., 24 €.

Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.): *Η «Φαινομενολογία του πνεύματος» του Γκ. Β. Φ. Χέγκελ. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009, 391 σ., 23 €.

Κρίνει ο Φίλων Κτενίδης (Υπ. Δρ. Φιλοσοφίας, ΑΠΘ)

fktenidi@edlit.auth.gr

Η μελέτη της εγελιανής σκέψης στην Ελλάδα, ακόμη και αν δεν βρίσκεται σε τόσο πρωτόγονη κατάσταση όσο της καρτεσιανής, δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ικανοποιητική. Πέρα από τα μεταφραστικά κενά σε έργα του Χέγκελ και την αναξιοπιστία ορισμένων μεταφραστικών εγχειρημάτων, η δευτερεύουσα βιβλιογραφία περί Χέγκελ αποτελείται από γενικές εισαγωγές, αρκετές διερευνήσεις του ειδικού θέματος Χέγκελ-Μαρξ, αλλά συγκριτικά λίγες προσεγγίσεις άλλων πτυχών της ευρύτατης εγελιανής φιλοσοφίας. αξιοσημείωτο είναι και το μεγάλο ποσοστό της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας από μετάφραση. Είναι ευπρόσδεκτες, συνεπώς, δύο πρόσφατες εκδόσεις που συμβάλλουν θετικά στο τοπίο που περιγράψαμε – η πρώτη ως προσέγγιση της εγελιανής σκέψης από την ιδιαίτερη προοπτική της παιδείας και η δεύτερη ως εξαιρετος συνοδηγός στη μελέτη του πρώτου μεγάλου έργου του Χέγκελ: της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος* (ΦΤΠ).

Το βιβλίο της Βασιλικής Καραβάκου (Β.Κ.) συγκεντρώνει δέκα δοκίμιά της, εννέα εκ των οποίων έχουν δημοσιευτεί σε περιοδικά ή συλλογικούς τόμους από το 2002 έως το 2006 (πέντε αρχικά στην Αγγλική και μεταφρασμένα εδώ), καθώς και ένα εισαγωγικό δοκίμιο γραμμένο ειδικά για το βιβλίο. Τα δοκίμια αναφέρονται σε νεωτερικούς και σύγχρονους προβληματισμούς για τη φιλοσοφία της παιδείας, για τους οποίους η Β.Κ. θεωρεί την εγελιανή φιλοσοφία καίριας σημασίας. Στοχεύοντας σε θεμελιώδεις έννοιες του εγελιανού στοχασμού, όπως η ελευθερία, η διαμεσολάβηση και κυρίως η αναγνώριση, η συγγραφέας ανασυγκροτεί αναλύσεις του Χέγκελ από διάφορα κείμενα και διατυπώνει προτάσεις για θέματα παιδείας (διατηρώντας ενίοτε επιφυλάξεις για ορισμένες εγελιανές θέσεις). Τα δοκίμια δεν προϋποθέτουν ιδιαίτερη εξοικείωση με την εγελιανή σκέψη, ενώ από το σύνολο ξεχωρίζουν τα υπ' αριθμόν 1, 5, 6 και 7.

Στο εισαγωγικό δοκίμιο, η Β.Κ. επιχειρηματολογεί υπέρ της στενής σχέσης φιλοσοφίας και παιδείας και παρουσιάζει την ιστορία πρόσληψης της σύγχρονης φιλοσοφίας της παιδείας, η οποία συγκροτήθηκε στα μέσα του 20ού αιώνα σύμφωνα με την κατεύθυν-

ση της αναλυτικής φιλοσοφίας. Για την Β.Κ., οι αρχικές ενστάσεις από μέλη της λεγόμενης ηπειρωτικής φιλοσοφίας για την “καθαρότητα” των γλωσσικών εννοιολογικών αναλύσεων και την ανιστορικότητα της προσέγγισης των αναλυτικών είναι εν μέρει ορθές, ωστόσο οφείλουν να μετριαστούν ώστε να αποφευχθεί και το άκρο της ηπειρωτικής προσέγγισης: ένας άκρατος ιστορικισμός και σχετικισμός που οδηγεί σε έναν πολιτισμό «ηθικής ασάφειας και αδιαφορίας» (σ. 34). Μια μέση λύση εντοπίζεται στην έννοια της παιδείας (Bildung), την οποία η συγγραφέας σπεύδει να διακρίνει από την πολύ στενότερη έννοια της εκπαίδευσης (Erziehung). Η παιδεία «αφορά σε μια ολόκληρη διαδρομή μόρφωσης, μεταμόρφωσης και πραγμάτωσης των δυνατοτήτων του ατόμου αλλά και της κοινωνίας» (σ. 41), της οποίας μοναδικό τέλος είναι η πραγμάτωση της ελευθερίας: με άλλα λόγια, η παιδεία περιγράφει, για τη συγγραφέα, την (κατά Χέγκελ) εκδίπλωση του πνεύματος (Geist).

Το δεύτερο δοκίμιο επιδιώκει να εισαγάγει τον αναγνώστη στο φιλοσοφικό σύμπαν του Γερμανού ιδεαλιστή, μελετώντας τον απόλυτο χαρακτήρα της φιλοσοφικής επιστήμης που επιχείρησε να συγκροτήσει. Η φιλοσοφία είναι αυτόνομη επιστήμη μόνο όταν πληροί τέσσερα κριτήρια: (i) Μοναδική προϋπόθεση του φιλοσοφείν είναι η κριτική αμφισβήτηση κάθε προϋπόθεσης. Το αξίωμα της αυτονομίας, του ελεύθερου αυτοπροσδιορισμού της σκέψης, δεν μπορεί να δεχτεί θεμελιωτικές προκείμενες θύραθεν, όπως δέχονται άλλες επιστήμες (λ.χ. η ευκλείδεια γεωμετρία). (ii) Η κριτική ιδιότητα της φιλοσοφίας χαρίζει στη σκέψη μια κινητικότητα, η οποία διέπεται από την προσδιορισμένη άρνηση (bestimmte Negation). (iii) Η φιλοσοφία δεν προσανατολίζεται στο υπερβατικό ούτε περιορίζεται σε νοητικές αφαιρέσεις, αλλά συμπεριλαμβάνει τον πλούτο της εμπειρίας (φυσική, κοινωνική, ιστορική σφαίρα), διότι περιεχόμενό της είναι η ενεργός πραγματικότητα (Wirklichkeit). (iv) Στόχος και αντικείμενό της είναι η αλήθεια. Η δόξα και ο σκεπτικισμός δεν παραβλέπονται, αλλά λαμβάνουν τη θέση τους σε μια κοπιώδη πορεία σύλληψης της αλήθειας. Εδώ κλείνει η εισαγωγική ενότητα του βιβλίου και ακολουθούν τέσσερα δοκίμια για τις επιστημολογικές και ηθικές προϋποθέσεις της παιδείας.

Το επόμενο θέμα της Β.Κ. είναι η παιδαγωγική στόχευση της ΦΤΠ, η οποία συνδέεται με τα δοκίμια που δημοσίευσε ο Χέγκελ πριν από τη ΦΤΠ σχετικά με την ενότητα της θεωρησιακής (spekulative) φιλοσοφίας έναντι της δυϊστικής φιλοσοφικής παράδοσης. Πρωτεύοντα ρόλο παίζει εδώ η αρνητικότητα της μορφωτικής διαδρομής της συνείδησης, κατά την οποία απορρίπτονται ανεπαρκείς θέσεις και αξιώσεις της συνείδησης και αντικαθίστανται διαρκώς με καινούργιες, οι οποίες προκύπτουν από την παιδευτική και διαμεσολαβούσα εμπειρία (Erfahrung) της. Η διαδρομή της συνείδησης καθίσταται αναγκαία, υποστηρίζει η Β.Κ., ως «εγγενής σκοπιμότητα της ανθρώπινης φύσης» για περισσότερη παιδεία και πληρέστερες μορφές συνείδησης (σ. 111-2). Στη συνέχεια παρουσιάζεται η έννοια των μορφωτικών παιγνίων (educational games), με τα οποία τονίζεται το γεγονός πως η παιδεία εντάσσεται μόνο εντός ενός δυναμικού κοινωνικού πλαισίου διυποκειμενικών σχέσεων και δεν είναι μια αμιγώς υποκειμενική διαδικασία ανάπτυξης γνωστικών, ηθικών και βουλευτικών δυνατοτήτων.

Το πέμπτο δοκίμιο αναλύει επιμελώς τη σημαντική έννοια της αναγνώρισης (Anerkennung) ως προς το παιδευτικό ενδιαφέρον της, αντλώντας και από τις αριστοτελικές θέσεις για τη φιλία. Η συγγραφέας ορθά επισημαίνει πως η θεματική της αναγνώρισης δεν περιορίζεται στην (περίφημη) διαλεκτική κυριότητας και δουλείας της ΦΤΠ, και ανατρέχει τόσο στην έννοια της αγάπης στα γραπτά του νεαρού Χέγκελ όσο και στα *Στοιχεία φιλοσοφίας του δικαίου* (ΦΤΔ). Το έκτο δοκίμιο θέτει το σύγχρονο πρόβλημα της απροσδιοριστίας ηθικού νοήματος στο πλαίσιο ενός αξιολογικού πλουραλισμού. Η Β.Κ. δείχνει επιτυχώς πως η εγγελιανή θεωρία για την παιδεία και την αμοιβαία αναγνώριση παραπέμπει σε μια μέση οδό αποδοχής μιας θεμιτής «μορφής ηθικού σχετικισμού και ιστορικισμού» (σ. 189) εντός μιας «παράδοσης εθιμικής, ηθικής και πολιτικής σκέψης και πρακτικής» [1] και σε μια ηθική παιδεία που αρνείται την αντίθεση του αρεταϊκού και του δεοντολογικού μοντέλου ηθικής. Το θέμα της ηθικής συνείδησης στη σύγχρονη δημοκρατία, που αναπτύσσεται στο ένατο δοκίμιο, συνδέεται άμεσα με αυτή την προβληματική, καθώς το πρόβλημα της «κατασκευής ηθικού νοήματος» (σ. 247) σε έναν κόσμο υποκειμενισμού και πλουραλισμού μπορεί να επιλυθεί από μια δυναμική θεωρία για την ηθική συνείδηση που συμφιλιώνει τις καντιανές καταβολές του αυτοκαθορισμού με τις αριστοτελικές καταβολές της *έξεως* και της *φρονήσεως*.

Τα τελευταία τέσσερα δοκίμια συζητούν τις πολιτικές προϋποθέσεις της παιδείας, με πρώτο θέμα την κοινωνία των πολιτών (bürgerliche Gesellschaft) ως σταθμό της πολιτικής παιδείας. Η ενδελεχής εξέταση του πολυσύνθετου αυτού ζητήματος είναι αξιόπαινη και προσφέρει στον αναγνώστη έναν έγκυρο ερμηνευτικό μίτο για περαιτέρω προσεγγίσεις. Με την έξοδο του ατόμου από την αμεσότητα της οικογένειας, ανοίγεται το πεδίο των ατομικών επιδιώξεων και συμφερόντων, όπου δημιουργούνται ελεύθερα μορφές συλλογικής δράσης και οι σχέσεις κοινωνικής αναγνώρισης αντικαθιστούν τους δεσμούς αγάπης. Η αρχή της εξατομίκευσης κυριαρχεί στο πεδίο αυτό, αλλά εξίσου και η αρχή της καθολικότητας, εφόσον για την εκπλήρωση προσωπικών επιδιώξεων είναι απαραίτητη η διαμεσολάβηση των επιδιώξεων άλλων ατόμων, η οποία στηρίζεται στην αμοιβαία αναγνώριση. Η αναγνώριση στη ΦΤΔ ακολουθεί διαφορετική διαλεκτική ανάπτυξη από αυτήν της ΦΤΠ και είναι παρούσα ήδη από την αφηρημένη έννοια του προσώπου, στην οποίας την κενή και τυπική καθολικότητα εκφράζεται μια (πρώιμη και αφηρημένη) μορφή αμοιβαίας αναγνώρισης. Μια παρόμοια μορφή αναγνώρισης εκφράζεται και στην κοινωνία των πολιτών, την οποία η παιδεία καλείται να διαμορφώσει προς μια καθολικότητα η οποία δεν αντιμάχεται (ως περιορισμός) την ατομικότητα, αλλά εντός της οποίας οι πολίτες επιδιώκουν και πραγματώνουν τις *ατομικές* τους επιδιώξεις, ενώ ταυτόχρονα συλλαμβάνουν το συμφέρον του *καθολικού* ως δικό τους. Η συγγραφέας εκπτύσσει συνοπτικά τα βήματα μόρφωσης της κοινωνίας των πολιτών προς τη μορφή του κράτους (Staat): η εργασία και η ιδιοκτησία εντός του συστήματος των αναγκών, η συμμετοχή σε κοινωνικές οργανώσεις και σωματεία και η ταυτότητα που προσφέρει, και, τέλος, ο θεσμός απονομής δικαιοσύνης και η αναγνώριση της συγκεκριμένης καθολικότητας (konkrete Allgemeinheit) των νόμων στην εφαρμογή τους. Τη συνέχεια και εξειδίκευση μιας παιδευτικής πρότασης για μια μορφή κοινωνικής ορθολογικότητας που υπερβαίνει την άκρατη υποκειμενικότητα παρακολουθούμε στο ό-

γδοο και δέκατο δοκίμιο, όπου αντιστοίχως αναπτύσσεται το πλαίσιο προϋποθέσεων της ανταγωνιστικότητας στις σύγχρονες κοινωνίες και καταδεικνύεται ως αβάσιμος ο φόβος για το αναπόφευκτο τέλος της πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης.

Συμπερασματικά, το βιβλίο είναι μια θετική και γόνιμη προσφορά στην ελληνική βιβλιογραφία τόσο για τα θέματα της εγγελιανής σκέψης που σχετίζονται με την παιδεία και την αναγνώριση όσο και για θέματα φιλοσοφίας της παιδείας. Είναι καλογραμμένο, αν και παρατηρούνται επαναλήψεις και αλληλοεπικαλύψεις στα περισσότερα κεφάλαια του βιβλίου [2]. Οι αναλύσεις των καιρίων εννοιών που επιχειρεί η Β.Κ. δεν είναι στην πλειονότητά τους διεξοδικές, αλλά αποτελούν κάλλιστη αφορμή για βαθύτερη ενασχόληση τόσο με τα πρωτότυπα κείμενα όσο και με τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία (κυρίως στην Αγγλική) που βρίσκουμε στο τέλος του βιβλίου [3]. Οφείλουμε, εντούτοις, να παρατηρήσουμε και ορισμένα αρνητικά σημεία. Προβλήματα περιεχομένου: (i) απουσία συζήτησης του μεταφραστικού ζητήματος των εγγελιανών όρων και μεταφραστική ασυνέπεια [4], (ii) πρωτότυποι όροι και τίτλοι από τη Γερμανική παρουσιάζονται στην Αγγλική [5]· προβλήματα επιμέλειας της έκδοσης: (iii) λίγα τυπογραφικά, ωστόσο επανειλημμένα λάθη σε ξένους όρους [6], (iv) παραπομπές ενίοτε στα πρωτότυπα γερμανικά κείμενα, ενίοτε σε αγγλικές μεταφράσεις τους, ενίοτε σε ελληνικές [7], (v) ορισμένες υποσημειώσεις δεν έχουν μεταφραστεί από το πρωτότυπο αγγλικό κείμενο ή είναι μόνο μερικώς μεταφρασμένες [8], (vi) παραπομπές στα δοκίμια της συλλογής γίνονται άλλοτε στην αρχική πηγή έκδοσης και άλλοτε στη συλλογή [9].

Ο τόμος για τη ΦΤΠ, με αφορμή σχετικό διεθνές συμπόσιο του Πανεπιστημίου Κρήτης που οργάνωσε ο Κ. Καβουλάκος το 2007, περιέχει δεκαπέντε κείμενα Ελλήνων και ξένων μελετητών. Η έκδοση της ΦΤΠ το 1807 αποτέλεσε ένα ορόσημο για την ευρωπαϊκή φιλοσοφία, επιχειρώντας να εκθέσει την πορεία της γνωρίζουσας συνείδησης από την αφελέστερη έως την πλέον φιλοσοφική μορφή της. Πρόκειται για ένα έργο κορυφαίας σπουδαιότητας, ωστόσο πολύπλοκο, δυσνόητο και αινιγματικό, στη μελέτη του οποίου προσφέρουν στήριγμα οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις των άρθρων του τόμου, ο οποίος χωρίζεται σε δύο μέρη: Αρχικά αναπτύσσονται οι κεντρικοί προβληματισμοί και οι ιστορικές και συστηματικές συνιστώσες του έργου, ενώ στο δεύτερο μέρος καλύπτεται αδρομερώς η εκδίπλωση της ΦΤΠ ανά κεφάλαιο.

Στην εισαγωγή του τόμου, ο Καβουλάκος παρουσιάζει το ιστορικό πλαίσιο της συγγραφής και δημοσίευσης της ΦΤΠ και μια σύντομη ανασυγκρότηση της περίφημης «Εισαγωγής» του έργου, όπου εκτίθεται ο «κεντρικός προβληματισμός και η κατεύθυνση των πραγματεύσεων» (σ. 15) του κειμένου. Την «Εισαγωγή» προσεγγίζει στο δεύτερο μέρος του τόμου και η συμβολή του Βάλτερ Γιέσκε (Walter Jaeschke), ο οποίος εκθέτει αναλυτικά τον νέο τρόπο άσκησης φιλοσοφικής κριτικής που παρουσιάζει ο Χέγκελ σε αυτήν, με κεντρική έννοια την εμπειρία της συνείδησης ως προσδιορισμένη άρνηση. Ενδιαφέρουσα, αλλά κατά τη γνώμη μας προβληματική, είναι η πεποίθηση του Γιέσκε πως η «επιστήμη της εμπειρίας της συνείδησης» που εκδιπλώνει η ΦΤΠ είναι αληθέστε-

ρα μια «επιστήμη της εμπειρίας της επιστήμης» (σ. 162), εφόσον η αναγκαιότητα αλλαγής του αντικειμένου της συνείδησης δεν είναι έκδηλη σε αυτήν, αλλά μόνο σε όσους παρακολουθούν την πορεία των εμπειριών της συνείδησης. Πρόκειται για τη μισή αλήθεια, αφού η συνείδηση θα αναγνωρίσει την αναγκαιότητα αυτή μέσω της εμπειρίας της στο κεφάλαιο «Θρησκεία». Ο ισχυρισμός του συγγραφέα αληθεύει μόνο για όποιον δεν έχει διαβάσει ολόκληρη τη ΦΤΠ ή για όποιον αναζητεί σύνολη την εκδίπλωση της πορείας της εμπειρίας της συνείδησης στην ολιγοσέλιδη «Εισαγωγή». Στο τέλος του άρθρου, ο Γιάσκε διατυπώνει τις επιφυλάξεις του σχετικά με τις εγγελιανές αξιώσεις (i) πληρότητας των μορφών που διανύει η συνείδηση και (ii) συνοχής της διαλεκτικής μεθόδου της εμπειρίας από το τέλος του κεφαλαίου «Συνείδηση» και μετά, χωρίς δυστυχώς να τις αναπτύσσει.

Ο Γιαν Κούνες (Jan Kuneš) μελετά τη σχέση συνείδησης και πνεύματος στη ΦΤΠ ως μια προσπάθεια υπέρβασης της καντιανής παράδοσης διχασμού του υποκειμένου από τον κόσμο στον οποίο ανήκει. Το απόλυτο, σύμφωνα με τον Χέγκελ, δεν μπορεί ως θεμέλιο και ουσία του ατόμου να αποτελεί αντι-κείμενό του, αλλά εκδηλώνεται ως ουσία και ως εαυτός, δηλαδή ως μια ενότητα εσωτερικής διαφοράς. Ως «η κίνηση της διαμεσολάβησής του με τον εαυτό του» (σ. 48), το απόλυτο είναι πνεύμα και η μεμονωμένη συνείδηση βρίσκει την αλήθεια και αυτοτέλειά της μόνο εντός αυτής της αυτοσχασίας. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας παρουσιάζει αναλογίες προς αυτήν τη θέση από το έργο του Γιακόμπι και του ύστερου Φίχτε.

Ο Κώστας Ανδρουλιδάκης ενδιαφέρεται να δείξει ότι η εγγελιανή σύλληψη του πνεύματος, και ειδικότερα του αντικειμενικού καθώς αυτό υπερβαίνει το υποκειμενικό πνεύμα, μπορεί να συμβάλει στην αντιμετώπιση θεμελιωδών φιλοσοφικών ζητημάτων, όπως αυτά του σκεπτικισμού και του σχετικισμού περί των ηθικών και πνευματικών αξιών. Τα βασικά χαρακτηριστικά του αντικειμενικού πνεύματος παρουσιάζονται εν είδει ψηφιδωτού, με μια πληθώρα χωρίων, και με έμφαση στην «ιδιαίτερη εκφραστική δύναμη του εγγελιανού ύφους» (σ. 79).

Την έννοια του απόλυτου πνεύματος πραγματεύεται με αξιολογή ευστοχία ο Γιόζεφ Ζίμον (Josef Simon). Καθώς η διαλεκτική του κεφαλαίου «Συνείδηση» δείχνει πως τόσο το αντικείμενο όσο και η ίδια η συνείδηση μεταβάλλονται, γίνεται φανερό πως η γλώσσα «καθίσταται το αυτοπροσδιοριζόμενο αντικείμενο» (σ. 85)· με τα κεφάλαια από την «Αυτοσυνείδηση» έως και το «Πνεύμα» αναδύεται, στην προσπάθεια της συνείδησης να συσχετιστεί προς άλλες, το πνεύμα μιας αμοιβαίας αναγνώρισης εντός του οποίου αναγνωρίζεται η ανάγκη για «καταλλαγή» (Versöhnung) της διαφορετικότητας των συνειδήσεων ως ατομικότητων· στο κεφάλαιο «Θρησκεία», η ατομικότητα των ατόμων δεν συλλαμβάνεται εννοιακά, αλλά προσλαμβάνεται διά της εποπτείας, και καταλήγει να φανερώνεται ως εαυτός που χαρακτηρίζεται από απόλυτη, πλην πεπερασμένη, διανοικτότητα. Στην «Απόλυτη γνώση», όλα τα ανωτέρω στοιχεία συμβάλλουν στην εξαρχής επανεκκίνηση της πορείας του πνεύματος, καθώς αυτό ενθυμείται την πορεία που διήνυσε και είναι πλέον ενεργώς πραγματικό (wirklich).

Η Γεωργία Αποστολοπούλου μελετά την ανάμνηση (εν-θύμηση, Er-Innerung) «ως πορεία του πνεύματος εις εαυτό» στη ΦτΠ. Αφού ξεκινήσει με μια συγκριτική παρουσίαση των θέσεων του Πλάτωνα και του Καντ για την ανάμνηση, εκθέτει την κατά Χέγκελ ανάμνηση (i) ως μετάβαση από την υπόσταση στο υποκείμενο, (ii) στη διαλεκτική σχέση της με τη λησμοσύνη των επιμέρους μορφών της συνείδησης και (iii) στο «επίπεδο της εννοημένης ιστορίας» (σ. 122) που συλλαμβάνει η απόλυτη γνώση και που οδηγεί στην *Επιστήμη της Λογικής* (ΕτΛ). Η συμβολή της Αποστολοπούλου είναι διαφωτιστική, αν και η κριτική που ασκείται στο τέλος στον Χέγκελ είναι άστοχη: Η ανάμνηση της πεπερασμένης υποκειμενικότητας δεν εξαλείφεται στη ΦτΠ, αλλά βρίσκει ιδιαίτερη σημασία ως πορεία του πνεύματος εις εαυτό· το πνεύμα που ενθυμείται αναιρεί και διαφυλάσσει την πεπερασμένη υποκειμενικότητα.

Το επόμενο άρθρο ασχολείται με την ιδιαιτερότητα της διαλεκτικής στη ΦτΠ και τη σχέση της με την ιστορία. Ο Αντρέας Αρντ (Andreas Arndt) υποστηρίζει, ενάντια σε μια ιδιαίτερα δύσκαμπτη ερμηνευτική παράδοση, ότι το έργο δεν εκθέτει την ίδια την ιστορική κίνηση, αλλά τα αποτελέσματά της με τη μορφή μιας «μορφωτικής ιστορίας» (σ. 130) από τη σκοπιά της φιλοσοφικής επιστήμης – επομένως είναι άτοπο να γίνεται λόγος για μια ιστορική διαλεκτική στη ΦτΠ. Στη συνέχεια προσφέρει μια ανάλυση της ιδιάζουσας στη ΦτΠ «διαλεκτικής κίνησης», με ιδιαίτερη έμφαση στη συνειδησιακή μορφή του σκεπτικισμού και την εγελιανή κριτική της παράστασης (Vorstellungskritik). Η σύλληψη μιας ιστορικής διαλεκτικής από τον Μαρξ και των προβλημάτων που άπτονται αυτής κλείνουν το άρθρο του Αρντ, με το οποίο ολοκληρώνεται το πρώτο μέρος του τόμου.

Το μέρος της ΦτΠ όπου ο Χέγκελ συζητά και αντιπαράκειται με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη αναζητεί ο Γιώργος Φαράκλας και το βρίσκει στο κεφάλαιο «Συνείδηση», ειδικότερα στα υποκεφάλαια για την «Αντίληψη» και τη «Διάνοια» που ασκούν κριτική στα σχήματα «πράγμα-ιδιότητα» και «αισθητό-υπεραισθητό» (σ. 166). Προσφέρει μια ενδελεχή ανάλυση και μια ενδιαφέρουσα παράλληλη ανάγνωση των υποκεφαλαίων αυτών με αριστοτελικά και πλατωνικά χωρία – ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκύπτει στην (εγελιανής προέλευσης) πρόταση ανάγνωσης του *Παρμενίδη* ως μιας πλατωνικής διόρθωσης της θεωρίας των ιδεών μέσω της κριτικής ενός υπερβατικού υπεραισθητού κόσμου.

Με τον δεύτερο υπεραισθητό κόσμο του υποκεφαλαίου περί διάνοιας συνεχίζει η Αλίκη Λαβράνου, προσφέροντας μια αναλυτική ανασυγκρότηση του κειμένου από το τέλος της εμπειρίας της αντιλαμβανόμενης συνείδησης (wahrnehmendes Bewußtsein) έως την ανάδυση της αυτοσυνείδησης. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει στην ιστορικο- και κοινωνικο-φιλοσοφική διάσταση της «στρεβλωτικής αντιστροφής» (Verkehrung) (σ. 200) του δεύτερου υπεραισθητού κόσμου, καθώς μελετά το παράδειγμα του Χέγκελ για τη νεωτερική ποινικοποίηση του εγκλήματος και την απαγόρευση της εκδίκησης ως αυτοδικίας και εντοπίζει το μοτίβο του αναδιπλασιασμένου κόσμου σε άλλα σημεία της ΦτΠ. Η μελέτη της για τη νεωτερική σχέση «κοινωνικής ηθικότητας» (Sittlichkeit) και ατομι-

κότητας είναι οξυδερκής, αν και δεν τονίζει τη συμφιλίωση (*Versöhnung*) ατόμου και ευρύτερου συνόλου όσο την τονίζει ο ίδιος ο Χέγκελ στη συνέχεια της ΦΤΠ (κεφάλαια «Πνεύμα» και «Θρησκεία») και σε άλλα κείμενα (ιδίως στο τρίτο μέρος της ΦΤΔ).

Η ανάδυση της αυτοσυνείδησης από την απεικονιστικού χαρακτήρα συνείδηση και ο ρόλος της μάχης της αναγνώρισης σε αυτήν είναι το θέμα του Θεόδωρου Πενολίδη. Η πολυπλοκότητα της αυτοσυνείδησης ως «διαζευκτικής αυτοσυσχέτισης» ή ως ολότητας η οποία «υφίσταται ως εν εαυτή διεσπασμένη, αλλά συγχρόνως είναι και [...] η συναγωγή της διάσπασής της» (σ. 225-6) αναλύεται έξοχα, προσφέροντας πολύτιμη βοήθεια στην προσέγγιση ενός από τα διασημότερα μέρη της ΦΤΠ. Η αυτοσυνείδηση είναι μόνο καθώς συσχετίζεται προς άλλη – είναι αναγκαίο να συλλάβει κανείς την αυτοσυνείδηση στην αμφισημία της: η *μία*, η *άλλη* και η *ολότητα* της διαμεσολαβούσας σχέσης των μελών συναποτελούν (και αποτελούν εξίσου) την αυτοσυνείδηση. Η μάχη ζωής και θανάτου, που καταστρέφει ταυτόχρονα το ένα μέλος και την ολότητα της σχέσης, μετατρέπεται σε μάχη υποδούλωσης και η σχέση κυριότητας και δουλείας εκτίθεται ως ασύμμετρη σχέση αναγνώρισης, την οποία ο Πενολίδης αναλύει ως έναν συλλογισμό, που εκδιπλώνεται προς την αντιστροφή της μέσω του φόβου και της εργασίας του δούλου που τον οδηγούν στη μόρφωση. Θεωρούμε σημαντικότερη την ανάδειξη του ορίζοντα της ζωής και της «πολιτικής ηθικότητας» (*Sittlichkeit*) στο κεφάλαιο «Αυτοσυνείδηση» για το ζήτημα ενότητας και συνοχής της ΦΤΠ. Προσφέροντας και μια ανάλυση της εργασίας ως θεωρησιακής πρότασης (*spekulativer Satz*), αλλά και διά της θεωρίας της ενεικόνισης (*Reflexion* [10]) από την ΕτΛ, το άρθρο διανοίγει πλούσιους ερμηνευτικούς ορίζοντες.

Η Μαρία Δασκαλάκη στοχεύει με τη συμβολή της να φωτίσει τη διαλεκτική αμεσότητας και διαμεσολάβησης στο τμήμα περί παρατήρησης της φύσης του κεφαλαίου «Λόγος», το οποίο εκθέτει την ανάπτυξη της συνειδησιακής μορφής που ακολουθεί την εκδίπλωση της συνείδησης και της αυτοσυνείδησης. Η προσέγγισή της βασίζεται στη διάκριση της άμεσης από τη διαμεσολαβημένη ενότητα λόγου και φύσης, αλλά και στον παραλληλισμό της αναίρεσης της άμεσης ενότητας σε διαμεσολαβημένη με την αναίρεση των αντικειμένων της αυτοσυνείδησης. Αν και η Δασκαλάκη προσφέρει μια ενδιαφέρουσα ερμηνευτική ανασυγκρότηση του δύσκολου αυτού τμήματος, απορεί κανείς με την απουσία οιασδήποτε ανάλυσης ή αναφοράς στην εγγελιανή πραγμάτευση της ενεικόνισης (ως θέτουσας, εξωτερικής και διορίζουσας [*setzende, äußere, bestimmende Reflexion*]), δεδομένου ότι «κεντρικός ερμηνευτικός άξονας» του άρθρου είναι «η διπλή σημασία της έννοιας της “Reflexion” ως αντανάκλασης-προβολής και ως αναστοχαστικής-ανακλαστικής ενότητας» (σ. 255).

Θεματικές από το κεφάλαιο «Πνεύμα» απασχολούν τους επόμενους δύο μελετητές. Το δίκαιο ως μέρος του αντικειμενικού πνεύματος και οι ιδιαιτερότητες των μορφών του δικαίου στη ΦΤΠ έναντι του ύστερου εγγελιανού συστήματος αποτελούν το θέμα του Ζαν-Φρανσουά Κερβεγκάν (*Jean-François Ker végan*). Αφού τονίσει τη σκοπιά της συνείδησης και των εμπειριών της που χαρακτηρίζουν την ανάλυση της ΦΤΠ περί δικαίου,

στρέφεται στις φαινομενολογικές μορφές του δικαίου, από τη σχέση κυρίου-δούλου και τον τρόπο ως αποτέλεσμα της απόλυτη ελευθερίας έως την εμφάνιση του «ήθους» (Sittlichkeit) και της πολύπλοκης σχέσης του με την ατομικότητα. Σημαντική θεωρεί ο συγγραφέας τόσο την αναγκαία ρήξη με την ατομικότητα όσο και τη συμφιλίωσή τους με μια επανασύσταση του ήθους, ενώ επισημαίνει πως τα προβλήματα αυτά λαμβάνουν ικανοποιητική λύση μόνο σε επόμενα έργα του Χέγκελ και όχι στο πλαίσιο της ΦτΠ.

Ο Χέγκελ μελετά τη Γαλλική Επανάσταση τόσο στη ΦτΠ όσο και στις διαλέξεις του για τη φιλοσοφία της ιστορίας (ΦτΙ) – και μέσω των διαφορών αυτών των εγελιανών αναλύσεων ο Στήβεν Χούλγκεϊτ (Stephen Houlgate) προσπαθεί να προσδιορίσει την ιδιαίτερη σχέση που έχει η ΦτΠ με την ιστορία. Παρουσιάζει με σαφήνεια την κύρια μεθοδολογική διαφορά της ΦτΠ και της ΦτΙ: σημασία για την πρώτη έχουν οι (φαινομενο-)λογικοί όροι που αναδύονται από την εμπειρία της γνωρίζουσας συνείδησης ως τέτοιας, ενώ για τη δεύτερη οι συγκεκριμένοι ιστορικοί (πολιτικοί, θρησκευτικοί, πολιτισμικοί, οικονομικοί) όροι της Γαλλικής Επανάστασης. Η ανασυγκρότηση των λεπτομερών εγελιανών αναλύσεων της Επανάστασης καταδεικνύει τη μεθοδολογική αυτή διαφορά, χωρίς να παραβλέπεται το γεγονός ότι υπάρχουν και ομοιότητες, ενώ επιβεβαιώνεται η θέση του Χούλγκεϊτ πως οι αναλύσεις παραμένουν συμβατές και συμπληρωματικές.

Αν το φιλοσοφείν εκτυλίσσεται σε μια τροχιά ενός «κύκλου κύκλων» (ein Kreis von Kreisen) [11], ισχυρή ένδειξη προσφέρει η ΦτΠ και ειδικότερα το κεφάλαιο «Θρησκεία», στο οποίο συλλαμβάνεται (έστω ατελώς για την εγελιανή φιλοσοφία) η συνεξάρτηση και συνοχή των μορφών της συνείδησης. Ο Τόμας Σέρεν Χόφμαν (Thomas Sören Hoffmann) καταδεικνύει έξοχα τον ολοκληρωματικό (integrativ) ρόλο της «Θρησκείας», χωρίς τον οποίο η μετάβαση στο σύντομο καταληκτικό κεφάλαιο «Απόλυτη γνώση» και το περιεχόμενο αυτού (ως τέλους της ΦτΠ), παραμένουν σκοτεινά και ασύλληπτα. Η ενότητα των συνειδησιακών μορφών δεν εξαντλείται στη γραμμική τους ανάπτυξη, αλλά, όπως φανερώνει η «Θρησκεία», η ολότητα της έως εδώ πορείας διαθλάται στους «ορίζοντες των μορφών» (σ. 341) της συνείδησης –συνείδηση, αυτοσυνείδηση, λόγος, πνεύμα– ως τροπές της ενότητας του απόλυτου πνεύματος που εμφανίστηκε στο τέλος του κεφαλαίου «Πνεύμα». Τροπές της θρησκείας εντοπίζονται στα προηγούμενα κεφάλαια, όπως η αναιρέση της άμεσης εξωτερικότητας στο υπεραίσθητο (διάνοια) ή η επίγνωση πως η αυτονομία του εαυτού διαμεσολαβείται από την ετερότητα ενός κόσμου (πίστη, φρόνημα). Στην εξ αποκαλύψεως θρησκεία (offenbare Religion), όπου κάθε «έρεισμα στην εξωτερική αντικειμενικότητα» (σ. 358) έχει αποβληθεί, το περιεχόμενο είναι αυτό της «Απόλυτης γνώσης», αν και διατηρείται ακόμη το τελευταίο ίχνος παραστασιακότητας, η μορφή της συνείδησης. Ο Χόφμαν υπογραμμίζει αδιαλείπτως τον γνωσιακό ρόλο της θρησκείας κατά Χέγκελ και συμβάλλει δραστικά στην απαιτητική εννοιακή σύλληψη της συνοχής που διέπει τη ΦτΠ.

Την έννοια της ιστορικότητας του πνεύματος που εκδιπλώνεται στο κεφάλαιο «Απόλυτη γνώση» (absolutes Wissen) επιλέγει να προσεγγίσει ο Δημήτρης Καρύδας. Εντάσσει το μείζον αυτό εγελιανό θέμα στην αναζήτηση από τον ύστερο Διαφωτισμό μιας υπερ-

βατολογικής ιστορίας του λόγου. Η αινιγματική απάλειψη του χρόνου στο τελευταίο κεφάλαιο της ΦτΠ επιχειρείται να ερμηνευθεί με τη σύλληψη της διαχρονίας του φυσικού χρόνου ως συγχρονίας της έννοιας (Begriff), η οποία σύλληψη καθίσταται ικανή μόνο για το πνεύμα που ενθυμείται ολόκληρη τη διαδρομή του «ως το συντελεσμένο του γίνεσθαι» (σ. 378). Ο Καρύδας ισχυρίζεται συμπερασματικά (και συμφωνούμε) ότι η φιλοσοφία δεν έχει εξέλθει ακόμη από την κληρονομιά του εγχειρήματος εννοιακής έκθεσης της «χρονικότητας της φιλοσοφικής νεωτερικότητας» (σ. 383-4).

Η κεφαλαιώδης συμβολή του τόμου έγκειται στη βοήθεια που προσφέρει στον αναγνώστη που επιθυμεί να προσεγγίσει τη ΦτΠ *εν συνόλω*. Αποσπασματικές προσεγγίσεις συγκεκριμένων κεφαλαίων της ενέχουν βεβαίως ενδιαφέρον, μολαταύτα η πορεία της φαινομένης γνώσης (erscheinendes Wissen) ως όλον αναδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία και πρόκληση της ΦτΠ. Εξαιρουμένης της (συνοπτικής πλην αξιολογής) συνεισφοράς του Ψυχοπαίδη [12], ο παρών τόμος αποτελεί το μοναδικό βιβλίο στην ελληνική που συμβάλλει σε μια πολύπλευρη θεώρηση των προβληματισμών του εγελιανού φαινομενολογικού εγχειρήματος στην ολότητά του· η διαφορετικότητα των ερμηνευτικών προσεγγίσεων δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί μειονέκτημα, δεδομένης της απουσίας μιας «ορθοδοξίας» στην πρόσληψη του έργου. Αν και ο επιμελητής προσφέρει τη συλλογή τόσο στον «ειδικό ή τον μαθητευόμενο φιλόσοφο όσο και τον ερασιτέχνη αναγνώστη [...] του Χέγκελ» (σ. 14), ας διευκρινίσουμε πως, εκτός από τα άρθρα του Καβουλάκου και του Ανδρουλιδάκη, τα υπόλοιπα χρειάζονται αρκετή εξοικείωση με την εγελιανή σκέψη. Στα αρνητικά της έκδοσης συγκαταλέγεται η απουσία βιβλιογραφικού οδηγού και ευρητηρίου (θεμάτων ή, έστω, ονομάτων) στο τέλος του βιβλίου, τυπογραφικά λάθη σε παραπομπές στα εγελιανά κείμενα [13] και, δεδομένης της σεβαστής επιλογής του επιμελητή για ποικιλία μεταφραστικών προτάσεων παρά για «τεχνητή ομοιομορφία» (σ. 35), η συχνή απουσία των γερμανικών όρων (εντός παρενθέσεων ή σε υποσημείωση) για την ελληνική απόδοση σημαντικών και μεταφραστικά προβληματικών εννοιών [14].

Σημειώσεις:

[1] Περιγραφική απόδοση του όρου Sittlichkeit (σ. 173).

[2] Εκπλήσσει η αυτούσια –με την εξαίρεση τροποποίησης ελάχιστων σημείων στίξης (6) και λέξεων (3) και αφαίρεσης δέκα σειρών– μεταφορά στο εισαγωγικό δοκίμιο τριών περίπου σελίδων άρθρου που ακολουθεί: βλ. σ. 56-9 και 177-80.

[3] Ας προσθέσουμε, ωστόσο, τη σπουδαία μελέτη του Ουίλιαμς για την έννοια της αναγνώρισης σε ολόκληρο το έργο του Χέγκελ: R. Williams, *Hegel's Ethics of Recognition*. Berkeley: University of California Press 1997.

[4] Η Sittlichkeit αποδίδεται ως «ηθική τάξη», «ηθική ζωή», «ηθική και εθιμική ζωή», «παράδοση εθιμικής, ηθικής και πολιτικής σκέψης και πρακτικής» (σ. 93, 120, 173, 190). Μια σύντομη υποσημείωση (σ. 206) είναι ανεπαρκής, διότι δεν καλύπτει καν τους όρους που η Β.Κ. χρησιμοποιεί. Εντοπίζονται διαφορετικές μεταφράσεις της ίδιας πρότασης (σ. 140, 170) και τίτλου υποκεφαλαίου της ΦτΠ (σ. 91, 266).

[5] «language-games», «Philosophical Investigations», «Idea for a Universal His-

tory with a Cosmopolitan Purpose», «An answer to the question: “What is called Enlightenment?”» (σ. 118, 130, 260).

[6] Ακατανόητη παραπομπή (σ. 72, σημ.), λανθασμένη παραπομπή σε σελίδα (σ. 138, σημ. 3: «172» αντί 221), αναντιστοιχία της ανάπτυξης των (α)-(β)-(γ) στα (Α)-(Β)-(Γ) (σ. 216-21). η «Εισαγωγή» της ΦτΠ βαφτίζεται «Πρόλογος» (σ. 57, 178). διαβάζουμε «Annerkennens» και «annerkennende» αντί Anerkennens και aner kennende (σ. 138, 139), «Scriften» αντί Schriften (σ. 136, 138), «dublicity» αντί duplicity (σ. 245).

[7] Ενδεικτικά βλ. σ. 84, 94, 139, 142, 260.

[8] Ενδεικτικά βλ. σ. 236, 257, 261, 264, 275.

[9] Ενδεικτικά βλ. σ. 74, 75, 181, 187, 191.

[10] Εναλλακτικές αποδόσεις: αναλογισμός, αναστοχασμός.

[11] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, § 15.

[12] Κ. Ψυχοπαίδης, Χέγκελ. *Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στην «Φαινομενολογία του Πνεύματος»*. Αθήνα: Πόλις 2003. Ο Ψυχοπαίδης διατρέχει σημαντικούς σταθμούς από το σύνολο της ΦτΠ στα κεφάλαια Χ-ΧVII (σ. 181-310), μελετώντας και τον περίφημο «Πρόλογο», του οποίου η πραγμάτευση απουσιάζει από τον παρόντα τόμο.

[13] Λ.χ. το άρθρο του Γέσκε (σ. 147) φαίνεται να μας παραπέμπει σε ανύπαρκτη σελίδα της ΦτΠ (παραπομπή στη σ. 448, ενώ το κείμενο τελειώνει στη σ. 434· η σωστή παραπομπή είναι στη σ. 428). Η Δασκαλάκη παραπέμπει σε “παράγραφο” της ΕτΛ αντί σελίδας (σ. 284) και στην εξίσου ανύπαρκτη § 528 (το ορθό είναι: § 258) της *Εγκυκλοπαίδειας*. Ενδεικτικά άλλες εσφαλμένες παραπομπές που εντοπίζονται: σ. 286, σημ. («§ 278» – ορθά: § 258)· σ. 302, σημ. 37 («σ. 440» – ορθά: σ. 264) και σημ. 38 (ομοίως)· σ. 258, σημ. 12 («§ 236» – εδώ δεν εντοπίσαμε το σωστό χωρίο).

[14] Ενδεικτικά παρουσιάζουμε μόνο δύο περιπτώσεις. (i) Δύσκολα αναγνωρίζει κανείς στην απόδοση «το απόλυτο είναι για τον εαυτό του» (σ. 276) το πρωτότυπο: «das Extrem des Fürsichseins». (ii) Οι όροι Bestimmung και Bestimmtheit, αν και όντως παραπλήσιοι σε σημασία, αποδίδονται εξισωτικά από την Δασκαλάκη ως «προσδιορισμός» (βλ. σ. 256, 262· πρβλ. «καθορισμός» κατά Φαράκλα [σ. 182] και «διορισμός» κατά Πενολίδη [σ. 230]). Σε τέτοιες περιπτώσεις, δεν είναι απλώς ευκαίριο, αλλά και απαραίτητο να αναφέρεται παρενθετικά ο γερμανικός όρος.

Δημοσιεύθηκε: 17.2.2010

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Κτενίδης, Φ.: (Βιβλιοκρισία των:) Βασιλική Καραβάκου: *Δοκίμια στην εγελιανή φιλοσοφία της παιδείας* (Αθήνα: Gutenberg 2009). Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.): *Η «Φαινομενολογία του πνεύματος» του Γκ. Β. Φ. Χέγκελ. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009). *Κριτικά* 2010-02, <<http://www.philosophica.gr/critica/2010-02.html>>.